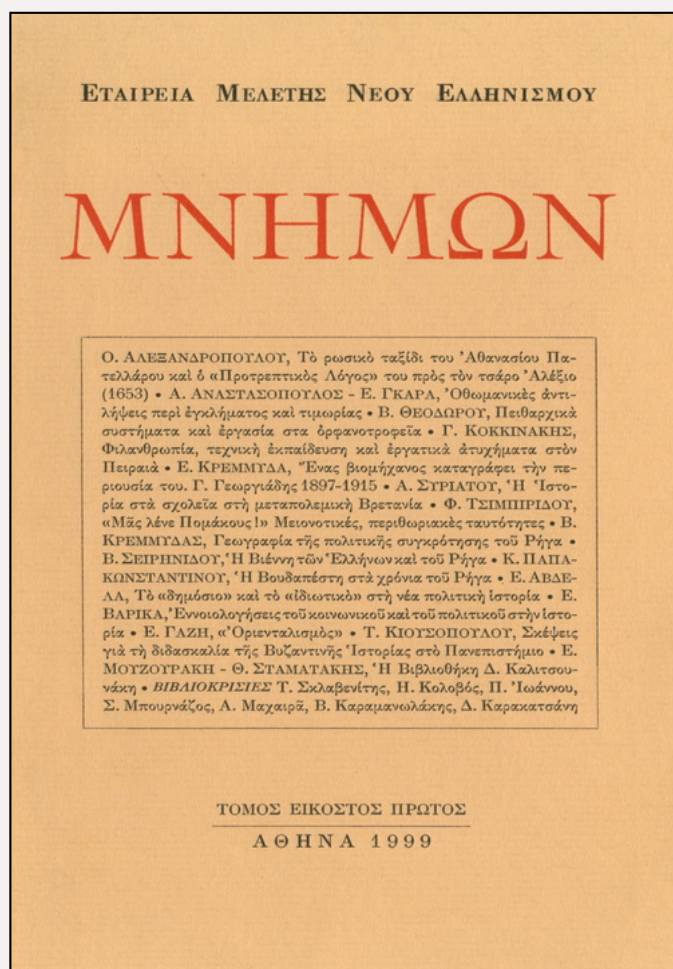

Μνήμων

Τομ. 21, 1999

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940,
επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης

ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ ΣΤΡΑΤΗΣ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.801>

Copyright © 1999

To cite this article:

ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Σ. (1999). Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης. *Μνήμων*, 21, 275-280. doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.801>

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα, Εστία, β' έκδ., 1997, 541 σ.

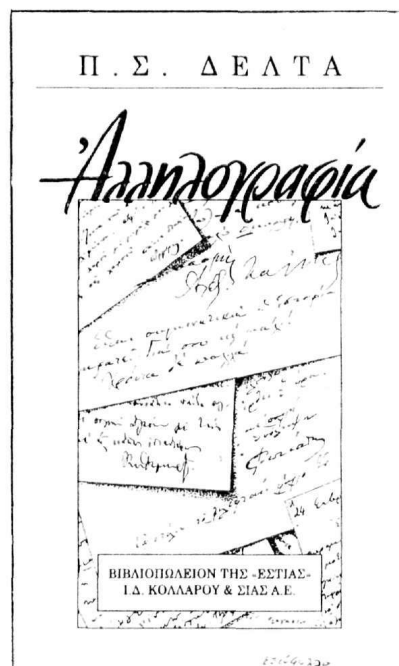
Τα πρόσωπα και τα πράγματα. Η περιπέτεια του Παρθεναγωγείου του Βόλου, η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο προσκήνιο, ο «γλωσσικός καυγάς» σε όλες τις πτυχές του, ο *Νουμάς*, ο *Λαός* και τα λοιπά δημοτικιστικά έντυπα, οι αγώνες και οι αγώνες των πρώτων δημοτικιστών, οι μάχες στο μακεδονικό μέτωπο το 1918, μαζί με αναλυτικές παιδαγωγικές συζητήσεις, κρίσεις για τα γραφτά της Π. Δέλτα, απόψεις για το παιδικό βιβλίο, μέχρι τον «τενεκέ κουρμάδες γλυκό» που στέλνει από το Καράτσι στον Π. Βλαστό η Αλεξάντρα Ξύδη ή τα «κόκκινα κούμαρα της Βαρσελόνας» που, κοντά στις Καταλάνες, κεντρίζουν τον ποιητικό οίστρο του Α. Πάλλη, το 1907: πρόκειται για λίγα μόνο από τα πρόσωπα και τα πράγματα που πρωταγωνιστούν, με τον τρόπο τους, στις σελίδες του τόμου.

Άλλα αναλυτικότερα, άλλα με λίγες μόνο πινελιές, πολλές φορές ως σχόλια και άλλοτε ως γεγονότα που τα διηγούνται αυτόπτες μάρτυρες: ορισμένα, σαν διάττοντες αστέρες θα κάνουν εντυπωσιακά την εμφάνισή τους για να εξαφανιστούν σύντομα, άλλα πάλι (όπως ο «γλωσσικός καυγάς» ή οι έννοιες Πατρίδα, Φυλή, Έθνος) επανέρχονται με επιμονή: άλλα, τέλος, συνήθως τα μεγάλα γεγονότα, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ή ο Διχασμός, δεν θα συζητηθούν αναλυτικά, απλώς θα δώσουν το έναυσμα για κάποιο σχόλιο ή θα ρίξουν τη σκιά τους, διαμορφώνοντας το τοπίο όπου οι επιστολογράφοι τοποθετούνται και ανταλλάσσουν τις απόψεις τους.

Κατά κανόνα, ηπραγμάτευση είναι σύντομη, κοφτή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του επιστολικού λόγου. Πάνω στον γενικό καμβά που στήνουν τα κοινά ενδια-

Πρώτη δημοσίευση της βιβλιοπαρουσίασης, σε συντομευμένη μορφή, στη «Βιβλιοθήκη» της εφ. *Ελευθεροτυπία*, 6.8.1999.

φέροντα των συνομιλητών —κι εδώ η Πατρίδα και η γλωσσολογική μεταρρύθμιση βρίσκονται στην πρώτη γραμμή— ο καθένας προσθέτει τις δικές του πινελιές. Ανακαλύπτουμε, έτσι, τη γοητεία που μπορεί να περικλείει μια εν παρόδω παρατήρηση, τη δύναμη ενός στιγμιότυπου που εγκλωβίζει πολλές εικόνες. Δυο περιστατικά με το Παρθεναγωγείο του Βόλου, όπως τα καταγράφει ο «Αλέκος Δελμούζος»

τη «Λαμπρή του 1911» μας αφήνουν να καταλάβουμε το κλίμα του διαγικού καλύτερα από αρκετές αναλυτικές περιγραφές:

Το πρώτο, από την πόλη του Βόλου: «Εκεί κοντά άντάμωσα ένα γκαρσόνι τής μπύρας που συχνά τοῦ ἄφηνα rourboire. Τὸν κοίταξα νομίζοντας πὼς θὰ με χαιρετήσῃ» με κοίταξε κατάματα: «οὔξου μαλ-
λιαρέ, μαρόνε», φώναξε κ' ἔφυγε». Το δεύτερο, λίγες μέρες αργότερα, στην πλατεία του Χόρτου, στην Αργαλαστή: «Μικρά καὶ μεγάλα παιδιά ἀκολουθοῦσαν: «ἔ, ἔ, οἱ

μαλλιαροί! γιούχα ή μαλλιαρίνα!» κλπ., και οι πέτρες έπεφταν άπάνω μας βροχή».

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σώμα 440 επιστολών από 28 επιστολογράφους, που καλύπτουν το διάστημα 1906-1940, και τις οποίες εξέδωσε για πρώτη φορά το 1957 ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης. Στον ίδιο οφείλουμε τα ευρήματα, τον σχολιασμό, τα βιογραφικά των προσώπων και τη σύντομη αλλά ιδιαίτερα περιεκτική εισαγωγή του τόμου.

Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για επιστολές προς την Πηνελόπη Δέλτα και όχι για επιστολές της ίδιας· οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί: 360 προς 80. Η ανισότητα είναι εμφανής, αλλά και ευεξήγητη, αφού οι επιστολές αντλήθηκαν από το αρχείο Δέλτα, η ίδια δεν τις έγραφε σε πρόχειρο και, καθώς τότε δεν είχε γενικευθεί η χρήση της γραφομηχανής, ο μόνος τρόπος να κρατήσει κανείς αντίγραφο ήταν, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Λευκοπαρίδης, «να προσφύγει στις μνημειακές έκεϊνες πρέσσες που ήταν άλλοτε συμπλήρωμα και διακόσμηση των έμπορικων γραφείων. Γι' αυτό και βρέθηκαν έλάχιστες τέτοιου είδους "κόπιες"».

Η ταυτότητα των 28 αυτών επιστολογράφων μας υποδεικνύει ένα πρώτο ενδιαφέρον της συλλογής, καθώς πρόκειται για πρόσωπα με ξεχωριστή θέση στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου. Ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης και, μαζί με τους «γενάρχες», τα «πρωτοπαλικάρα» του δημοτικισμού, ο Φώτης Φωτιάδης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Δημήτριος Πετροκόκκινος, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης· κι ακόμη, ο Κωστής Παλαμάς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο διάσημος μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος, ο Γιάννης Βλαχογιάννης, είναι ορισμένοι από τους επιστολογράφους, που ο καθένας καταθέτει τη συνεισφορά του στην *Αλληλογραφία*.

Η Αλληλογραφία τεκμήριο για την Π.

Δέλτα. Πρώτα απ' όλα, το σώμα των επιστολών αποτελεί, αυτό καθεαυτό, μια χαρογράφηση του κοινωνικού και πνευματικού κύκλου της Π. Δέλτα, μας μεταφέρει στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα, μέσα στην οποία, η «νεαρά Αλεξανδρίς», γόνος της επιφανούς αστικής οικογένειας των Μπενάκηδων, μετά τον γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα το 1895, έρχεται σε επαφή με νέα ερεθίσματα, ανθρώπους και αναγνώσματα, διαδικασία μέσα από την οποία θα μεταμορφωθεί σε συνειδητή δημοτικίστρια και καταξιωμένη συγγραφέα.

Καθώς οι πρώτες επιστολές του τόμου χρονολογούνται στα 1906, την εποχή δηλαδή που η Π. Δέλτα κάνει τα πρώτα της βήματα στο χώρο των γραμμάτων, βρισκόμαστε στην προνομιακή θέση του παρατηρητή της διαδικασίας της δημιουργίας των βιβλίων της εν τω γεννάσθαι: η συλλογή υλικού, η ιστορική τεκμηρίωση, η γλωσσική μορφή, η εικονογράφηση, η αναζήτηση εκδότη, όλα αυτά αποτελούν ζητήματα που ξεδιπλώνονται μέσα από τις σελίδες των επιστολών.

Ανάμεσα σε όλα τα παραπάνω, η γλώσσα αποτελεί μια από τις βασικότερες και σίγουρα τη βασανιστικότερη μέριμνα. Εδώ δεν πρόκειται πλέον για θεωρητική ή αφηρημένη διαμάχη, αλλά για ερώτημα που τίθεται επί τάπητος, αφού η συγγραφέας πρέπει να προκρίνει τον έναν ή τον άλλο γλωσσικό τύπο, την ορθότερη ορθογραφική εκδοχή, μέχρι και την πιο μικρή λεπτομέρεια. Έτσι, τον Μάιο του 1910, ρωτάει, με αγωνία, τον Μ. Τριανταφυλλίδη, στον οποίο έχει στείλει δοκίμια του βιβλίου της *Παραμύθι χωρίς όνομα*:

«Φίλε Κύριε Τριανταφυλλίδη, έγω έγραφα "πρωτότερα", βλέπω στη σελίδα 87 τυπωμένο "προτύτερα" και με μολύβι διορθωμένο από σ'ας "πρωτότερα". Και όμως σεΐς ό ίδιος μου τό διορθώσατε στο χειρόγραφο και γράψατε "προτύτερα" αν θυμούμαι καλά [...]. Πολύ σ'ας παρακαλώ γράψετε μου τί να βάλω; στην Α' διόρθωση άφησα "προτύτερα", αν είναι ανάγκη στη Β' διόρθωση θά τό διορθώσω» (σ. 325).

Και όσον αφορά τη γλωσσική μορφή των έργων δεν είναι μόνο οι «ορθόδοξοι» δημοτικιστές, όπως ο Εφταλιώτης που θα τη μεμφθεί κατ' επανάληψη για το «ένα και μονάχο σοβαρό ψεγάδι» των βιβλίων της «τὴν ἀνακατεμένη, τὴ μισή, τὴν ἀνυπότακτη, καὶ συνάμα τὴ φοβιτιστάρικη γλώσσα» (σ. 147), ἀλλὰ καὶ ο «μετριοπαθής» Τριανταφυλλίδης που θα διαμαρτυρηθεῖ έντονα για το τελικό ν πριν από σύμφωνο: «Τὸ τὸν βοήθησε, τὸν θύμισε φοβερό. Σᾶς ἔγραψα τίς προάλλες» (σ. 318).

Στο τμήμα αυτό της αλληλογραφίας, η Π. Δέλτα θα συνοψίσει τις βασικές αρχές και στόχους της συγγραφικής της εργασίας. Γράφει, το 1907, στον Φώτη Φωτιάδη, επ' ευκαιρία του διαγωνισμού που έχει προκηρύξει το Αδελφάτο της Πόλης για τη συγγραφή αναγνωστικών στη δημοτική:

«Τὸ νὰ γράφονται τὰ βιβλία σὲ γλῶσσα πού νὰ ἔννοοῦν τὰ παιδιὰ, δὲν εἶνε πιά “γλωσσικὸ ζήτημα” ἀλλὰ ἐθνικὸ καὶ τῆς πρώτης ἀνάγκης. [...] Κοντὰ στὸ διαγωνισμό πού κάμνετε γιὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τοῦ σχολείου, σᾶς προτείνω νὰ προσθέσετε καὶ ἓνα διαγωνισμό γιὰ διασκεδαστικὰ ἀναγνωσμοί. [...] Θὰ ἤθελα νὰ βαλθοῦν πολλοὶ νὰ γράψουν βιβλία διασκεδαστικὰ μὲ ἀγοράκια καὶ κοριτσάκια πού παίζουν, μιλοῦν, κάνουν ἀταξίες καὶ καλὲς πράξεις σὲ Ἑλληνικὸ περιβάλλον, μὲ ὁμιλίες καὶ διηγῆσεις τῆς Ἑλληνικῆς σπιτικῆς μας ζωῆς, πού νὰ περιγράφονται λεπτομερῶς ἢ εὐμορφες ἐθνικὲς μας συνήθειες καὶ παραδόσεις καὶ ἡ οἰκογενειακὲς μας ἑορτές (πασχαλιάτικα ἀγῆ, βασιλόπητες κτλ.)» (σ. 87).

Δυο χρόνια αργότερα θα προσθέσει, γράφοντας στον Γιάννη Βλαχογιάννη:

«Θέλω νὰ γράψω γιὰ τὰ Ἑλληνόπαιδα διασκεδαστικὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία, ἀνακατόνοντας ὅσα περισσότερα ἱστορικὰ γεγονότα μπορῶ, μέσα στὸ διήγημα, μὲ τρόπο ὥστε χωρὶς νὰ μελετᾷ, τὸ παιδί νὰ μαζεύει γνώσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, νὰ γνωρίζει τὸν Διάκον ἢ τὸν Μπότσαρη ἢ τὸν Κολοκοτρώνη ἢ τὸν Τζαβέλλα, ὅχι σὰν τοὺς

σκυθρωποὺς ὀπλαρχηγούς πού βλέπει στίς ἐλσεινὲς ζωγραφιὲς τῶν σχολικῶν βιβλίων ὅπου μαθαίνει ξηρὰ-ξηρὰ τὰ ὀνόματα τῶν μαχῶν καὶ τίς χρονολογίες, ἀλλὰ σὰν “ἀνθρώπους” πού ζοῦσαν καὶ γελοῦσαν καὶ ἔτρωγαν καὶ πονοῦσαν καὶ ἀγαποῦσαν καὶ χόρευαν καὶ πέθαιναν σὰν λεοντάρια, καὶ εἶχαν καὶ τίς ἀδυναμίες τοὺς πλάϊ στοὺς ἡρώισμούς των» (σ. 109).

Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι ἡ συγγραφικὴ παραγωγή της Δέλτα —που τα χρόνια αὐτά σημειώνει μια σημαντικὴ πύκνωση (*Για τὴν Πατρίδα*, 1909· *Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα*, 1910· *Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου*, 1911)— ἀποτελεῖ, ἐκτός των ἄλλων, τὴν ἀπόληξη ενός συγκεκριμένου σχεδίου για τὴ συγγραφή σύγχρονων λογοτεχνικῶν βιβλίων, στὴ δημοτικὴ, για «τα ἐλληνόπουλα». Στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ ὀπτικὴ της συγγραφῆς θα συναντηθεῖ με τίς ἀντιστοιχὲς ἀναζητήσεις τοῦ Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου: Στὴν «Παιδικὴ Βιβλιοθήκη» τοῦ Ομίλου, που ἐγκαινιάζεται τὸ 1913 θα συμπεριληφθοῦν τὰ βιβλία της *Για τὴν Πατρίδα* (β' ἐκδ., 1913) καὶ ἡ συλλογὴ κειμένων *Παραμῦθια καὶ ἄλλα*, 1915) — ἀλλοστε οἱ δεσμοὶ της Δέλτα με τὸ σωματεῖο εἶναι ἐξ ἀρχῆς γνωστοί, καθὼς τὸ μελέτημά της «Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς των παιδιῶν μας» δημοσιεύεται στὸ πρῶτο κίλλας τεύχος τοῦ *Δελτίου τοῦ Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου*.

Το ευρύτερο περιβάλλον: ο κύκλος των δημοτικιστῶν. Ὅσον αφορά τὸ ευρύτερο περιβάλλον, ὅπου κινεῖται ἡ Π. Δέλτα —καὶ τὸ ευρύτερο ενδιαφέρον τοῦ τόμου— θα παραμεῖνουμε στὸν κύκλο των δημοτικιστῶν, καθὼς αποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογενὴ ομάδα ἐπιστολογράφων, καλύπτοντας τὸ σύνολο σχεδόν της *Αλληλογραφίας* κατὰ τα ἔτη 1906-1915.

Καθὼς ὅλα σχεδόν τα γνωστὰ πρόσωπα τοῦ δημοτικισμοῦ, τῆς παλαιότερης ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης γενιάς, αλληλογραφοῦν με τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ὁ τόμος ἀποτελεῖ ἓνα πανόραμα τοῦ κύκλου των ἀνθρώπων αὐτῶν, των ἀνησυχιῶν, των φόβων,

των προσπαθειών, των αντιθέσεων και των ανταγωνισμών τους, της διαδοχικής αποκρυστάλλωσης των προβληματισμών και των επιδιώξεων, ακόμη και της ψυχολογίας τους, όταν λ.χ. ο Ψυχάρης γράφει: «Σὲ κανενὸς τὰ βιβλία — ὅξω ἀπὸ τοὺς στίχους ἢ τὰ πεζὰ τοῦ γίγαντα τοῦ Παλαμᾶ — σὲ κανενὸς συγγράμματα, μὰ δημοτικιστῇ, μὰ καθαρεβουσιάνου, δὲ βρίσκεται οὐσία τόσο πλούσια ὅσο στα δικά μου — καὶ θὰ περάσῃ καιρὸς στὴ ρωμιοσύνη προτοῦ ξαναβρεθῇ» (σ. 355).

Στις σελίδες του «πανοράματος» αυτού διαγράφονται ανάγλυφα οι αντιφατικές ιδεολογικές και πολιτικές κατευθύνσεις που συνυπάρχουν, αδιευκρίνιστες και ανάμικτες ακόμη, την πρώτη δεκαετία του αιώνα, στους κόλπους του δημοτικισμού. Συνυπάρχουν έτσι, ορισμένες φορές και στα γραφτά ενός και του αυτού προσώπου, ο φιλοβασιλισμός και ο φιλοβενιζελισμός, ο ριζοσπαστισμός και η αντίθεση στη «δύναμη τοῦ ράσου» με την πίστη στη «δύναμη τῆς φυλῆς», η αίσθηση της «ἐθνικῆς σαπίλας», μετὰ την ἥττα του 1897, με την προσμονή, που οδηγεί στην αναζήτηση του «υπερανθρώπου»: η Π. Δέλτα αναζητῇ τον «Ἡρακλῆ ποῦ θὰ καθάρισῃ τὴν κόπρο τοῦ Αὐγείου», ο Πάλλης ψάχνει το «ἓνα κεφάλι» και ο Π. Βλαστός το «τσεκούρι» που θα κόψει τους «μαλακοὺς γιὰ νὰ δυναμώσῃ ἡ φυλὴ».

Σε αυτό το κλίμα, το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου πυροδοτῇ μια σειρά ελπίδες και πόθους: «Πῶς σᾶς φάνηκαν τὰ Ἀθηναϊκὰ ποῦ μᾶς ἔφεραν οἱ τελευταῖες εἰδήσεις;» ρωτᾷ ο Τριανταφυλλίδης ἀπὸ τη Λουκέρνη, στις 26 Αυγούστου του 1909, για να απαντήσει αμέσως ο ἴδιος: «Ἐγὼ δὲν εἶμαι καθόλου δυσαρεστημένος, γιατί κάτι, κάτι καλὸ περιμένω νὰ βγῇ, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχῃ σύνεση» (σ. 297).

Ταυτόχρονα, στο δημοτικιστικὸ στρατόπεδο ωριμάζει η βούληση για οργανωμένη δράση και πολιτικοποίηση του γλωσσικοῦ ζητήματος:

«Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ μείνῃ — καθὼς οὔτε καὶ εἶναι — γλωσσικό, ἀλλὰ κοι-

νωνικό, ἐκπαιδευτικὸ κτλ. καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπανάσταση ποῦ θὰ γίνῃ εἶναι κοινωνική, γιὰυτό, τίποτε δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ κατορθωθῇ μέσα στὸ κράτος χωρὶς τὴ βοήθεια ἐνὸς πολιτικοῦ κόμματος» (σ. 326), γράφει ο Τριανταφυλλίδης, ἓνα χρόνο ἀργότερα.

Στο πλαίσιο αὐτό, η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου θα αποδειχθῇ καταλυτική: ο νέος ηγέτης θα αποτελέσει τον μαγνήτη ο οποίος θα συγκεντρώσει, θα μορφοποιήσει και θα εκφράσει τις διάχυτες αναζητήσεις. Ο γενικός ἀλλὰ διστακτικός θαυμασμός («καθαρὸ καὶ τίμιον κεφάλι φαίνεται, καὶ μὲ κάμψοση δύναμη») (σ. 169) γράφει ο Εφταλιώτης), σύντομα θα μετατραπεί, τουλάχιστον για τοὺς δημοτικιστὲς του Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου, σε ανεπιφύλακτη αποδοχή και συμπόρευση με τον βενιζελισμό.

Ο προσεκτικὸς ἀναγνώστης θα βρεθῇ αρκετές φορές προ εκπλήξεως, καθὼς τα πράγματα, ἐνίοτε, αποδεικνύονται πολὺ πλοκα, ἀλλὰ καὶ ενδιαφέροντα. Θα διαπιστώσει, λ.χ., ὅτι ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, το 1909-1910, προσβλέπει στην ἀποφασιστικὴ βοήθεια που θα δοθῇ στη δημοτικιστικὴ «Ἰδέα», ἀλλὰ καὶ τη γενικότερη «αναγέννηση τοῦ τόπου», ὅχι μόνο ἀπὸ τον Βενιζέλο, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ το Παλάτι, ἰδίως ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Σοφία καὶ τον διάδοχο Κωνσταντῖνο. Πρόκειται για σχέδιο που θα συζητήσῃ ἐπανειλημμένα με τὴν Πηνελόπη Δέλτα:

«Ἐχωριστὰ μευχαρίστησε τὸ τελευταῖο σας γράμμα, μὲ τὴν εἶδηση γιὰ τὴν ἐπίσκεψή σας στὸ Kronberg. Ἀπὸ ὅσα ἄλλως τε εἶχα ἀκουστὰ καὶ ἤξερα φανταζόμουν ὅτι ἡ Σοφία θὰ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ “ζωτικὸ” ζήτημα. Δὲν τῆς λείπει τὸ πραχτικὸ πνεῦμα καὶ ὁ πόθος νὰ κάμῃ κάτι. Ἦδη εἶναι χαρακτηριστικὸ, καὶ ἀρκετὸ γιὰ τὴν ὥρα ἂν, καθὼς λέτε, ἔχη πεποιθήση στοὺς δημοτικιστὲς» (σ. 309), γράφει ο Τριανταφυλλίδης τον Αὐγούστο του 1909. Λίγους μῆνες ἀργότερα: «Γιὰ τὴν πριγκίπισσα Σοφία εἶναι καλὸ, ὅπως σᾶς ἔγραφα νὰ γίνῃ ἐνήμερη στὸν Δημοτικισμό», ἐνὼ τον Ἰανουάριο του 1910 θα επα-

νέλθει: «Με πολύ ενδιαφέρον κι ευχαρίστηση διάβασα όσα μου άναφέρατε για τόν Διάδοχό μας. [...] Νομίζω ότι είναι πολύ κατάλληλη ή ευκαιρία νά γίνη au courant τής κινήσεως που ώριμάζει. Φαντάζομαι πώς και ό ίδιος θα έγκαρδιωθή όταν ξέρη ότι στο αύριανό κράτος θα εύρη μερικούς έργατες και μερικούς βοηθούς, οί όποιοι θα του άφοσιωθούνε, άν δείξη τή θέληση νά κάμει κάτι, και ότι έτοιμάζεται νά μπή στην κοινωνία μιá γενεά νέα, τής όποιás τά σχέδια και τήν 'Ιδέα πρέπει νά καταλάβη» (σ. 318-319).

Αξίζει, τέλος, να καταγραφεί η πρώτη αντίδραση έναντι των πρωτοεμφανιζόμενων τότε σοσιαλιστικών ιδεών. Πέτρα του σκανδάλου θα αποτελέσει αρχικά, ο Λαός, εφημερίδα του δημοτικιστικού Αδελφάτου της Πόλης:

«Ό Λαός δέ μ' άρέσει καθόλου. 'Αφτός ό άθλιος ό Γιανιός είναι ένας σοσιαλιστής πετινόμυαλος, άμελέτητος και άντιδραστικός» (σ. 91), γράφει ο Φ. Φωτιάδης τον Ιανουάριο του 1909, για να απαντήσει η Δέλτα:

«Τό ύφος του Λαού γίνεται όλοένα πιο σοσιαλιστικό· είχε άπελπιστικό νά βλέπη κανείς, μέσα στα μαύρα μας χάλια, νά βγαίνουν κάθε λίγο ή έφημερίδες, με σοσιαλιστικά άρθρα, γυρεύοντας νά γεννήσουν τάσεις που δέν έχουν καν λόγο νά υπάρχουν στα μέρη μας όπου δέν υπάρχει prolétariat, για νά σβύσουν τις τελευταίες σπίνες του πατριωτισμού» (σ. 95).

Τελικά, τον Ιούνιο του 1909 ο Λαός θα σταματήσει την έκδοσή του, καθώς ο Αλέξανδρος Πάλλης σταματά τη χρηματοδότησή του. Όπως εξηγεί ο ίδιος, «ό συντάχτης του —ένας κάποιος Γιανός [sic], νέο παιδί 23/24— έγραφε άνοησίες άπεριόριστες, κάτι σοσιαλισμούς κτλ. Για τούτο νόμισα πώς γλήγορα ή άργά θα χαλνούσε ή δουλιά, έτσι τους άνάγγειλα πώς θα κόψω τή δόση μου. 'Αφτό φυσικά σταμάτησε τό Λαός. Λυπούμαι, μά ό,τι λείει ή Λογική καλύτερα νά γίνεται έφτύς» (σ. 70-71). Παρ' όλα αυτά το «τραμπούκινο ύφος του Νουμά και πρό πάντων οί επικίνδυνες δη-

θεν σοσιαλιστικές θεωρίες, που δέν είναι άλλο παρά μιá πίκρα του πεινασμένου έναντίον του χορτάτου» (σ. 70) θα εξακολουθήσουν να βρίσκονται μόνιμα στο στόχαστρο της Π. Δέλτα.

Δεν εξαντλούν, βέβαια, οι δημοτικιστές το σύνολο της Αλληλογραφίας. Ο κάθε αναγνώστης θα ανακαλύψει τα δικά του ενδιαφέροντα στον πλούσιο αυτό τόμο, ανάμεσα σε έναν ποταμό στιγμιούπων, σχολίων, απόψεων και εικόνων:

«Οί παπάδες [...] 'Απόρησα νά μου λές τέτια παραμυθάκια και του λόγου σου, που είσαι διαβαζομορφωμένη σπουδασμενολετημένη. Μαλώνουνε μεταξύ τους σάν άγριόγατοι, και δέν άκούει τό σκυλί τόν άφέντη του. [...] Φαντάζεσαι μιá στιγμή πώς τέτοια όντα μπορούνε νά ώφελήσουν;» (σ. 69), διαμαρτύρεται ο Αλέξανδρος Πάλλης, τον Ιούνιο του 1909, από το Αίβερπουλ. «Τό ήμισυ τουλάχιστον τών στρατιωτών φορεϊ λινά ρούχα διότι δέν του έδωσαν χειμερινά, ξεύρετε τί θα πή λινά αύτην τήν έποχήν εις τήν Μακεδονίαν; τους βλέπω και ραγίζει ή καρδιά μου» (σ. 464), γράφει με αγωνία ο Θεόδωρος Μανέτας από το μακεδονικό μέτωπο, το 1918, ενώ το 1933 ο Στράτης Μυριβήλης, εκφράζει τη βεβαιότητά του «πώς ή άνθρωπότητα τραβά πρός τή σοσιαλιστική πολιτεία, που θάρθει φυσιολογικά νά κάνει τόν ιστορικό προορισμό της».

Κοντά στα μεγάλα, ανακαλύπτουμε και τα μικρά, τα ασήμαντα, τα καθημερινά, τους αστεϊσμούς, με τα οποία οι επιστολογράφοι διανθίζουν τα γραφτά τους — ένα ακόμη κέρδος, καθώς προέρχονται από μάστορες της γραφής. Δείγματος χάριν, όταν ο Αρ. Εφταλιώτης (ως γνωστόν εργάστηκε επί μακρόν σε εμπορικούς οίκους) αρχίζει την επιστολή του: «Σās γράφω πάλε άμέσως πριν πλακώση ή δουλειά και παρασυρθή ό νοϋς μου σέ λιναρόσπορους και σιτάρια». 'Η, όταν ο Αλ. Πάλλης —για να επιστρέψουμε στα «κούμαρα», με τα οποία ξεκινήσαμε— γράφει: «Τήν περασμένη

βρομάδα είμουνα στὴ Βαρσελόνα ὅπου ἔ-
μαθα πὼς πήγατε. Λυποῦμαι πὺν δὲν πῆ-
γαμε μαζί. "Ἐφαγα καὶ κούμαρα κόκκινα

κόκκινα. Καὶ ρόδια ὠραῖα. "Ἐγραψα καὶ
ἓνα τραγοῦδι στὶς Καταλάνες τῆς Ράμπλας.
Κομάτι πιπερᾶτο».

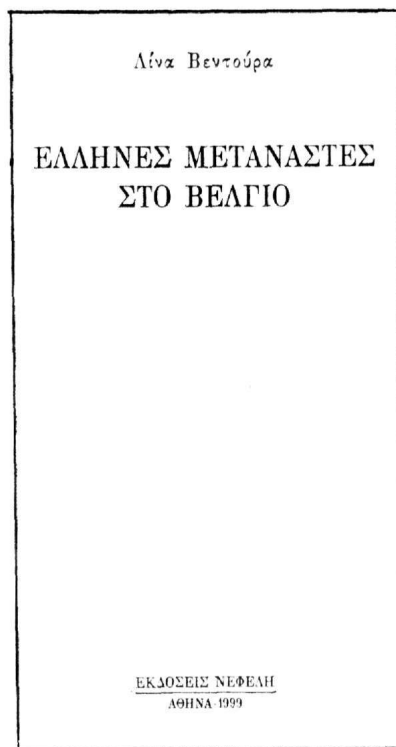
ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

Λίνα Βεντούρα, *Ἑλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, 342 σ.

Ὅταν ξεκίνησε το μεγάλο ρεύμα της ενδο-
ευρωπαϊκῆς μετανάστευσης ἀπὸ την Ελ-
λάδα, στα τέλη της δεκαετίας του 1950,
ἦταν ἡ οικονομικὴ σκέψη ἀλλὰ καὶ διάφο-
ρες δημοσιογραφικὲς ἢ καλλιτεχνικὲς συμ-
βολές που ἀνέλαβαν τὴν ἐξήγηση ἢ το σχο-

μαζικὴ ἐξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ χῶ-
ρα. Ἡ ιστοριογραφία ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ δὲν
εἶχε οὔτε το ἐπιστημονικὸ βάρος, οὔτε τὴν
ιδεολογικὴ τόλμη, οὔτε τὰ ἐρευνητικὰ μέσα
γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ σε παρόμοιες κοινωνικὲς
μελέτες. Σήμερα, ἐπὶκαιροὶ λόγοι, ὅπως ἡ
ἐμφάνιση τῆς οικονομικῆς μετανάστευσης
κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, ἐπαναφέρουν στο
προσκήνιο τὸ μεταναστευτικὸ φαινόμενο,
δημιουργώντας ταυτόχρονα ἓνα σχεδὸν προ-
νομικὸ ἐδαφὸς γιὰ τὴν ἀπῆχηση τῶν ιστο-
ρικῶν μελετῶν. Οἱ τελευταῖες μποροῦν μέ-
σα στὶς συνθήκες τῶν κοινωνικῶν ανατα-
ραχῶν καὶ τῶν ιδεολογικῶν μετατοπίσεων
που δημιουργεῖ ἡ μετάβαση τῆς Ἑλλάδας
ἀπὸ τὶς χώρες ἀποστολῆς στὶς χώρες υπο-
δοχῆς οικονομικῶν μεταναστῶν νὰ ἔχουν
μια ἀμεσα παιδαγωγικὴ, ἀκόμη καὶ διδα-
κτικὴ παρουσία, ἀναδεικνύοντας τοὺς μη-
χανισμοὺς τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομέ-
νου καὶ ἐξετάζοντας τοὺς ὅρους ζωῆς τῶν
Ἑλλήνων μεταναστῶν στὶς δυτικοευρωπαϊ-
κὲς κοινωνίες μεταπολεμικά.

Στα αἰτήματα αὐτῆς τῆς ἐπὶκαιρῆς ἐκ-
δοχῆς τῆς ιστορίας τῆς μετανάστευσης φαί-
νεται ὅτι ἀνταποκρίνεται ἡ ἐκδοσὴ τοῦ νέου
βιβλίου τῆς Λίνας Βεντούρα *Ἑλληνες Με-
τανάστες στο Βέλγιο*. Με τὸν τίτλο ἡ ἐμ-
φασὴ ἀποδίδεται στο πρόσωπο τοῦ μετα-
νάστη, υπογραμμίζοντας τὸ πρόσφατο με-
ταναστευτικὸ παρελθὸν τῆς Ἑλλάδας στὶς
χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης σαν πιθανὴ
ἐμπειρία τῶν ἰδίων ἀνθρώπων, που σήμερα
καλοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς μετα-
νάστες ὡς κάτοικοι τῆς χώρας υποδοχῆς.
Ἡ ιστορικός ἔχει ἤδη δώσει δείγματα τῆς
ἐνασχόλησής τῆς με τὸ μεταναστευτικὸ

λισμὸ τῶν γεγονότων, ἡ πρώτη στο πλαί-
σιο υποστήριξης τῶν ἀμεσῶν πολιτικῶν
ἐπιλογῶν, οἱ ἄλλες, ικανοποιώντας τὰ πρα-
κτικὰ καὶ συναισθηματικὰ αἰτήματα που
δημιουργοῦσε στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἡ